

HANGARCHÍVUM

„a modern demokrácia mindig a jelenben él, ami annyit jelent, mindennap újra kell teremteni”

Heller Ágnessel beszélget Vickó Árpád

– Az az euforikus hangulat, amelyet az 1989-ben bekövetkezett választások hoztak, egyre gyanúsabbá és egyre nehezebben kezelhetővé vált. Mi a szocializmus bukásának az ára?

– A szocializmus bukásának nincs ára, mert azok a totalitárius rendszerek, amelyek magukat szocialistának tekintették, valójában totalitárius rendszerek voltak. Az ő eltűnésük a történelem porondjáról egyértelmű haladásnak tekinthető. A világ meg volt osztva, a demokratikus liberális erők és az autentikusan szocialista erők alapvető feladata az volt, hogy a totális rendszerek ellen eszmei, ideológiai, politikai harcot folytassanak, és amíg ez a harc folyt, a demokrácia és a liberalizmus belső problémáit nem lehetett felvetni. Most úgy látszik – legalábbis Európában –, ez a harc véget ért, a totális rendszerek vereséget szenvedtek – a baloldali totális rendszerek is vereséget szenvedtek a jobboldali, radikális totális rendszerek után –, és új világhelyzet állt elő. Ebben az új világhelyzetben nem lehet már a szőnyeg alá söpörni azokat a problémákat, amelyeket az emberek tudatosan a szőnyeg alá söpörtek, amíg a kommunizmus veszélye fennállt. Itt van például Olaszország. Mindenki tudta, hogy a politikai vezető réteg korrump. De ezzel senki sem törődött igazán, mert a kérdés az volt, hogy meg lehet-e védeni a liberalizmus és a demokrácia formális feltételeit Olaszországban, vagy nem. Majdnem mindenki meg akarta ezeket a formákat védeni. És ezért ebben az időben nem merültek fel azok a problémák, amelyek most azonnal felmerültek, miután a kommunizmus, legalábbis Európában, elpusztult. Az emberek azt mondják: jó, rendben van, a kommunizmus most elpusztult, ez a veszély bennünket már nem fenyeget. Nézzük most meg, hogyan élünk mi. Nézzük meg, milyen belső problémák fenyegetik a demokratikus, liberális jogrendszert belülről. Vessük fel ezeket a kérdéseket. Mindazt illetően, amit eddig eltűrtünk, azért, mert még mindig jobb volt ahhoz képest, amilyenek az alternatíva bizonyult volna. Most,

hogyan az alternatíva már kiselejteződött, vessük fel ezeket a kérdéseket. Tehát a demokrácia és a liberalizmus belső kritikája azért kezdődhet meg éppen most, mert most szűnt meg a kommunista fenyegetettség. Olaszországot említettem példaként, de Amerikát is említhettem volna. Clintont sohasem választották volna meg a Szovjetunió szétesése nélkül. De mert a Szovjetunió szétesett, az emberek azonnal elkezdtek olyan kérdésekről gondolkodni, melyekről azelőtt is gondolkodtak, de föl nem vetették volna, olyan fontos volt az ország megvédése a Szovjetunióval szemben. Tehát ezek a kérdések most mind napirendre kerülnek, és velük együtt napirendre kerülnek a konfliktusok is. Olyan konfliktusok is, amelyek mindig részei voltak a demokratikus liberális országok, államok belső konfliktusainak, de nem merültek fel azzal az élességgel, mint amilyen formában most felmerülnek. Mondjuk, említhetném a faji és az etnikai konfliktusokat. Említhetném akár a vallási konfliktusokat is, amelyek mindig jelen voltak ezekben az országokban. Nem kérdéses, hogy Amerikában a faji konfliktusok szerepet játszottak, ehhez most a nemek konfliktusa is hozzájárul. Európában is napirendre kerülnek ezek a kérdések, ahol eddig talán kevésbé radikálisan merültek fel mint az Egyesült Államokban. Most kiderül, hogy Nagy-Britannia nem egy ország, hanem van külön Skócia, és van Wales. És hogy a walesiek és a skótok szerint az angolok elnyomják őket. Most tudatosodik, hogy, mondjuk, Spanyolország csak mesterségesen Spanyolország, és hogy a baszkok és a katalánok különböznek a kasztíliaiaktól, és ezt a különbséget nagyon erőteljesen és nemcsak alkotmányosan, hanem kulturálisan is hangsúlyozzák. Tehát napirendre kerülnek olyan problémák, amelyeket eddig a szőnyeg alá söpörtek. Most a probléma az, hogy ezek a problémák olyan konfliktus formájában jelennek meg, amelyek békés eszközökkel, kompromisszumokkal, racionális értelemben is megoldhatók-e. Vagy pedig olyan formát öltenek ezek a konfliktusok, hogy az erőszak fog dönteni. Az lehet a reményünk, hogy azon országokban, amelyeknek liberális, demokratikus kormányzatuk van, a konfliktusok nagy része kompromisszummal és vitával is megoldható lesz. Ami nem jelenti azt, hogy minden erőszak nélkül, de az erőszak nem ölt fegyveres és véres formát, hanem lobbicsoportok nyomásában fejeződik ki. Ahol azonban nincs demokratikus, liberális jogrend, például a volt Jugoszláviában, ahol tehát ez a jogrend nem létezik, ott bizony számíthatunk arra, hogy ezek a konfliktusok nem fognak diskurzusban, vitában, kompromisszumokkal megoldódni, hanem véres, fegyveres összeütközésekre kerül sor.

– *Gyakorlatilag milyen következményei vannak a szocializmus bukásának? A kelet-európai baloldal letűnése milyen mértékben hatott ki a nyugat-európai baloldali gondolat pozíciójára?*

– Azt hiszem, nem helyes a kelet-európai, vagy a nyugat-európai baloldal letűnéséről beszélni. Azt hiszem, hogy a baloldal szerkezete megváltozott

már a kommunizmus letűnése előtt is. A hatvanas évektől kezdve a baloldal egyre inkább újraértelmezte önmagát, a baloldal Európában már nem azonosult többé a szocializmussal, ahogy a szocializmus sem azonosult a baloldallal. Amerikában azt, amit balnak lehetne nevezni, sosem azonosult a szocializmussal, hanem mindig a Demokrata Párt liberális szárnyával volt azonos. Valóban újraértelmezi magát a baloldal, de újraértelmezi magát a jobboldal is, és valószínűnek látszik, hogy a társadalmi konfliktusok ezentúl nem a régi politikai konfliktusok nyomán fognak tovább alakulni. Más konfliktusok jutnak vezető szerephez. Épp az előbb említettem például az etnikai konfliktusokat, a vallásos konfliktusokat, amelyekről azt hittük, hogy már eltűntek a történelem porondjáról, de most újra felmerülnek. Férjemmel, Fehér Ferencsel írtunk egy kis könyvecskét a biopolitikáról, amelyben arról beszéltünk, hogy bizonyos biológiai kérdések – a faj, vagy a fajként értelmezett etnikum, vagy a nemek kérdése, vagy az ökológiai kérdések – mind biológiai kérdések, azáltal, hogy a testtel függnek össze, és nem annyira a szellemmel és a lélekkel – olyan kérdésekké válnak, amelyek körül a jövőben fognak kialakulni a konfliktusok, azok, amelyek már a jelenben is megmutatkoznak. Mindezek a jövőben még inkább ki fognak élesedni. Valószínűnek látszik, hogy a demokrácia égisze alatt olyan konfliktusok is előtérbe kerülnek, amelyek kevésbé racionálisak, mint amilyenek a régi konfliktusok voltak, hiszen ne felejtjük el, hogy abban az időben, amikor a baloldal, legalábbis annak egy része, a szocializmus eszméjével volt összefüggésben, a konfliktusok alapján véve osztálykonfliktusok, azonban nagyon is racionálisak. Hogy ha eltekintünk a szélsőbaloldaltól, tehát a bosevizmustól, a kommunizmustól, amely csak névlegesen volt baloldali, a baloldal zöme, tehát a szocialista baloldal, egyfajta osztálypolitikát folytatott. A legfőbb konfliktus a munkaadó és munkavállaló közötti konfliktus volt. Ezek a konfliktusok kvantifikálhatók voltak, tehát mennyiségi mutatóval kifejezhetők. A munkás kevesebbet akar dolgozni, és többet akar keresni, a tőkés pedig kevesebbet akar fizetni és több munkaórával akarja a munkást dolgoztatni. Ahol pusztán kvantitásról van szó, ott az emberek nem akarják egymást kölcsönösen megsemmisíteni. Igaz, a bosevista ideál azt hitte, hogy a munkás meg akarja semmisíteni a tőkést, de nem, itt mindig lehetségesek a kompromisszumok, s ez egy racionális politika. A faji vagy fajilag meghatározott etnikai konfliktusoknak azonban az a problémájuk, hogy nem racionálisak. Nem lehet kvantifikálni őket, mert a különböző csoportok úgy írják le egymást, mintha egy más minőséghez tartoznának. És ha a minőség, úgy mint más, mint idegen nyer leírást, akkor közöttünk és közöttük kompromisszum nem lehetséges. A harc életre-halálra szól: az a koncepció, hogy a másikat meg kell semmisíteni, még ha ezt nem is mondják ki. Ez egy sokkal irracionálisabb fajtája a konfliktusnak. Most a demokráciának meg kell tanulnia az ilyen konfliktusok

kezelését, mert a demokráciának a keretein belül is, de nemcsak ott, felmerülnek ezek a konfliktusok. Ezeket az irracionális konfliktusokat is meg kell tanulni kezelni. A kezelési törekvéseknek nagy segítségükre van a liberális jogok rendszere, elsősorban az egyéni jogok rendszere. Azért hangsúlyozom elsősorban az egyéni jogok rendszerét – nem mintha nem tartanám fontosnak a kollektív jogok kérdését –, mert azt hiszem, hogy az ilyen fajelméleti formát öltő etnikai konfliktusok esetén az egyéni jogok rendszere biztosítja a legnagyobb védelmet.

– Önt mindig is érdekelték az erkölcsi konfliktusok. Egy utóbbi cikkében is etikai szempontból vizsgálja azt, hogy büntethetők-e a totalitárius rendszerek hatalmasságainak gaztettei. Az Egyesült Nemzetek Biztonsági Tanácsának egyik határozata értelmében a volt Jugoszlávia területén dúló polgárháború során, elsősorban a civil lakossággal szemben elkövetett bűntettek, tömeggyilkosságok, emberrablások, tömeges kilakoltatások és bebörtönzések felelőseit állítják bíróság elé. Ki döntheti el azt, melyek voltak azok a politikailag, illetve ideológiailag motivált bűntettek, amelyeket meg kell büntetni? Egyáltalán milyen feltételek között lehetne elképzelni egy ilyen bírósági eljárást?

– Mikor a kelet-európai országokról írtam, akkor azt az álláspontot foglaltam el, hogy az emberiség ellen elkövetett bűnök kérdésében Magyarországon, Lengyelországban, Csehországban, majd Szlovákiában nemzetközi bíróságnak nincs autoritása, mert hiszen a bűntetteket a nemzet képviselői saját nemzetük ellen követték el. Tehát amennyiben ezeket a bűnöket büntetni akarnánk, akkor csak azon nemzet kebelében lehetne őket megbüntetni, amely nemzet kebelében ezeket a gaztetteket elkövették. Tehát mondjuk az '56 utáni megtorlásokban bűnösöket csak magyar bíróságon lehet felelősségre vonni, nem nemzetközi bíróságon. A jugoszláv kérdést illetően a helyzet másként áll. Itt ugyanis arról van szó, hogy különböző népek elváltak, szétváltak, vagy kiváltak a korábbi Jugoszláviából. Tehát a rémtetteket, bűntetteket nem egy ország politikai rétege követte el az ország lakossága ellen, hanem egy ország hivatalos vagy nem hivatalos, vagy félhivatalos katonasága, fegyveres testületei – hivatalosak vagy nem hivatalosak, partizánok vagy akármik – nem számít – egy más nép vagy nemzet lakossága ellen. Ebben az esetben úgy hiszem, nemzetközi bíróságnak van illetékessége. Tehát ez egy más eset, itt a nemzetközi bíróságnak van illetékessége, mert hiszen az emberiség elleni bűntetteket nem a saját lakosságon gyakorolták, hanem egy más nép, egy más nemzet lakosságán. A másik kérdés, hogy milyen alapon és hogyan képzelhetné el az ember egy ilyen nemzetközi bíróságnak a felállítását. Én azt hiszem, hogy erre a kérdésre nem olyan nagyon bonyolult válaszolni. Vannak világos kritériumok, amelyeket már a nürnbergi per idején kidolgoztak arra vonatkozólag, hogy mi minősíthető emberiség elleni bűntettnek, milyen tettek minősíthetők háborús bűnöknek. Ennek tehát megvannak a

kritériumai, ezeket a kritériumokat ismerjük, ezeket az Egyesült Nemzetek is elfogadta. Tehát, hogy milyen alapon lehet felelősségre vonni a bűnösöket – azon az alapon, hogy végrehajtották azokat a tetteket, amelyek az Egyesült Nemzetek kritériuma, mércéje szerint emberiségellenes bűntetteknek, vagy háborús bűntetteknek nyilváníthatók. Amennyiben ilyen bűnöket elkövettek – szerintem elkövettek –, ezen az alapon dönthető el, hogy kik és kik ellen, milyen mértékben és hogyan követték el ezeket a bűnöket. És ez a kritériuma annak, hogy kiket kell bíróság elé állítani, és milyen jogszabályok szerint járhat el egy ilyen nemzetközi bíróság. A kérdés itt sokkal egyszerűbb, mint azon probléma esetében, melyet írásomban '56-tal kapcsolatban felvettem. Mert itt nem áll fenn az elévülés lehetősége. Azt a kérdést feszegettem, hogy mit tehetünk az '56 utáni bűntettekkel, amikor is az emberek kilencven százaléka azóta már halott, hosszú idő telt el, közben megváltoztak. Itt azonban ez a probléma nem merül föl, nincs elévülés. A dolgok éppen most történtek, sajnos még most is történnek. A közelmúltban vagy a jelenben. Tehát itt az egész probléma az elévüléssel kapcsolatban nem merül fel.

– Így egyszerűnek látszik a dolog azoknak az esetében, akik elkövették a bűntetteket, de mi lesz azokkal, akik az egész háborút ideológiailag – évekkal a háború kitörése előtt – előkészítették. Tehát szították az animozitásokat – írók, értelmiségiek.

– Ezt konkrétan nemzetközi bíróságnak kell megítélnie. Ne felejtse el, hogy Németországban a *Stürmer* szerkesztője éppen úgy halálos ítéletet kapott, mint azok az SS-tisztek, akik táborokban gyilkoltak. Tehát a bíróság nem tesz különbséget, hogy valaki ideológiai felbujtó, vagy de facto gyilkos, de facto katona, aki nőket erőszakol és gyilkol meg. A felelősség egyenlő, az előbbi felelőssége épp akkora, mint az utóbbi felelőssége. De erre megvan már a kritériumok, és a precedens is, hogy ilyen kérdésekben hogy lehet ítélni.

– Ön szerint a gonosz minőségileg különbözik az erkölcsi rossztól. Kifejtené-e bővebben ezt a gondolatát?

– Erkölcsi rossznak azt tekintem, mikor az emberek tudják, hogy mit kellene csinálniuk, mi lenne a helyes, tisztességes viselkedés, mégsem viselkednek tisztességesen, és különböző mentségeket hoznak fel a saját védelmükre, igazolják, mentegetik magukat, magyarázzák, megvédik a tetteiket körülményekre és kivételekre hivatkozva. Igaz, hogy nem helyes dolog megmérgezni anyukát, és én nagyon súlyos hibát követtem el, nem lett volna szabad ezt megtennem, de anyuka olyan gonosz volt, és anyuka apukát a sírba vitte, az anyuka a gyerekeit kínozta és megverte, és szerencsétlenné tette őket. Nem lett volna szabad, ugye, kirabolnom ezt a házat. Én tudom, nem helyes dolog rabolni, de hát nem volt egy fillérem sem, éhes voltam, a gyerekeim éhesek voltak stb. stb. Ez természetesen rossz, és a rossz nemcsak bűntettben jelenik

meg vagy fejeződik ki, hanem az élet mindennapi értelmében is, az egoizmusban, a gyávaságban, a hirtelen-haragúságban. Csinálunk sok mindent, amit nem szabadna csinálnunk, amit tilos lenne... És mégis azt mondom, ez a rossz: ez a rossz, és nem a gonosz, mert a gonosz ott kezdődik, ahol elvek és princípiumok alapján csináljuk azt, amit tilos lenne csinálni. Mikor nem azt mondjuk, hogy kérem, valami mást kellett volna csinálni, de mégis ezt csináltuk, sajnáljuk, de volt rá indokunk. Hanem mint igazat, mint helyeset és mint egy elv követését ideológiailag védelmezzük mások eltiprását, meggyilkolását, kivégzését, megcsonkítását. Az ideológiailag vezetett háborúk mindig a gonosz princípiuma alapján vezetett háborúk, mert a kérdés nem az, hogy a másik ellen vétkezem, de van rá mentségem, hanem az, hogy az a helyes dolog, amit én csinállok, és pusztuljon el a világ. Az emberekben nagyon sok rossz, agresszív ösztön van, és ezek nagyon gyakran kitörnek belőlük. Egy rossz, agresszív ösztön, amennyiben nem kapcsolódik gonosz princípiumokhoz, igen gyorsan kimerül. Ilyen ösztönök alapján meg lehet ölni öt embert, de már nem lehet megölni ötezer embert. Kimerül. Elkezdek a fegyveremből lövöldözni dühömben, és megölök tizenöt közelemben állót. Ez borzalmas. De nem ölök meg ezreket, százezreket, és bizony nem ölök meg milliókat. Ezeket csak úgy ölhetem meg, hogy ideológiai, elvi princípiumok alapján *támogatom* az emberekben levő rossz ösztönöket. Tehát nem azt mondom ki, hogy ezek rossz ösztönök, hanem szabad, zöld utat engedek ezeknek a rossz ösztönöknek. Sőt, biztatom az embereket arra, hogy engedjenek zöld utat ezeknek az ösztönöknek, mert voltaképpen jó, helyes az, amit tesznek, hogy az embereket megcsonkítják, megölik, hogy a nőket megerősokolják. Akkor nem valami olyasmit követnek el, amit nem szabadna elkövetniük, hanem éppen azt, amit el *kell* követniük. Tehát az ideológia mentőövet dob az amúgy is meglévő rossz, elnyomott, barbár ösztönök kiélésének. A barbarizmus önmagában nem okvetlen gonosz. A barbarizmust úgy is le lehet írni, mint az ösztönök kitörését. Akkor lesz a gonosz – mondhatnánk – céljainak a megvalósítója, ha a gonosz princípiumok maguk, az elvek maguk, az ideológia maga, a gonosz ideológiája maga, zöld utat nyitnak a barbár ösztönök számára.

– *Tehát a gonoszság intézményesítése akkor kezdődik, amikor az hatalomra, államhatalomra tesz szert. Mit tehet az ember az ilyenformán intézményesített gonosz ellen? Hogyan szállhat szembe vele?*

– A gonosz a mindennapi életben is létezik. Gonosz elvei magánembernek is lehetnek. A gonosz nemcsak akkor terjed, ha államhatalomra tesz szert. A gonosz terjed, ha hatalomra tesz szert, de van másfajta formája is a hatalomnak, mint az államhatalom. Amikor azonban a gonosz princípiumai az államhatalom princípiumai lesznek, akkor a gonosz úgy szabadítja fel a barbár ösztönöket, hogy a barbár ösztönök felszabadítása járványhoz válik

hasonlóvá. Az emberek már nem tudják, hogy mit tesznek. Mert elkapják a járványt, és ami eddig természetellenes volt számukra, azt most már természetesnek tekintik. Már nem tudják, hogy mit tesznek, azért, mert a bacilus, amelyik a hatalom centrumában élő gonoszból árad, a bacilus beléjük hatolt, és amíg a bacilus bennük van, addig voltaképpen nincsenek tisztában azzal, hogy mi az, amit voltaképpen csinálnak. Ezért különösen veszélyes a gonosz – tehát a gonosz mint princípium –, ha az államhatalom maga fogad el, tesz magáévá gonosz princípiumokat. Különbö a legtipikusabb esetei a gonosz államhatalmi pozíciójának éppen a totalitárius államok voltak. Mindenekelőtt a náci Németország és a bolsevista Szovjetunió a gonosz princípiumnak a megtestesítői. Tehát számukra az, hogy embertömegeket irtottak ki, nem úgy jelent meg, mint egy erkölcsi elv megsértése, hanem úgy, mint a politika megvalósítása. Valami, amiről úgy tudták, hogy meg kell valósítani, végre kell hajtani, mert ezzel a haladást, a német nemzetet, vagy éppen a proletariátus hatalmát, a világhumanizmust segítik elő. Tehát princípiumok alapján hajtották végre a tömeggyilkosságokat. Ennek folyamán a tömeggyilkosságok olyan méreteket öltöttek a totalitárius államrendszerek idején, amelyek túlhaladták a gonoszság elképzelhető méreteit, és ebben az értelemben a 20. század az európai századok egyik legvéresebb és legrettenetesebb századaként írható le, annak bizonyul.

– *Mondhatna-e kortárs példákat is a gonosz megtestesülésére?*

– Ezen méreteken nem tudok ilyent mondani. Ezek nagyon rendkívüli méretek voltak, és mondhatnám, példa nélkül állnak az emberiség egész történetében, ha beszélhetünk az emberiség történetéről. Elég sok totális hatalom létezik ma is, ahol a gonosz princípiumok alapján tömeggyilkosságot hajtanak végre. Maga onnan jött – Kis-Jugoszlávia az egyike ezeknek. De említhetném Iránt és Irakot is. Tehát több ilyen állam létezik a mai politikai világban. Nem lehet persze itt mennyiségről beszélni, mert akik elszennvedik, a saját testükön szenvedik el a gonosz hatását, azok számára teljesen mindegy, hogy ezeket, tízezreket, vagy pedig milliókat érint-e, és mégsem hasonlítanám ezeket a két reprezentatív gonosz hatalomhoz, nemcsak a kvantitás, a mennyiség szempontjából, de a modell kialakításának szempontjából sem. Az említett két hatalom volt az, amely a modellt megformálta. A modell pedig voltaképpen nagyon egyszerű, majdnem az ábécé egyszerűségével leírható képletben fogalmazható meg. Ez pedig az idegen elpusztításának az elve. Az idegen lehet fajidegen, az idegen lehet osztályidegen. Mind a kettő idegen. Annak az elve, hogy az idegent el kell pusztítani, mert az idegen megmérgezi körülöttünk a levegőt, mert elpusztítja az életerőinket, mert a haladás ellensége. Tehát az idegen elpusztítására felszólító princípium a gonosz princípium a 20. században. És ezt az említett két reprezentatív totális rendszer találta ki. A többiek ezeknek csak tanítványai és folytatói.

– *A könnyebben átjárható határok következtében a kelet-európai ember szembe-szül saját tájékozatlanságával és hiányaival. A legközönségesebb kisebbségi érzés tölti el. Nem tart lépést a technika fejlődésével, nem beszél idegen nyelveket. Lehet, hogy ez a kisebbségi érzés az oka annak, hogy a kis nemzetek eddigi elzártságukból szabadulva oly sokat foglalkoznak önmagukkal.*

– Nem tudom, hogy a kis nemzetek olyan sokat foglalkoznak-e önmagukkal. Nem hiszem, hogy például Magyarország olyan sokat foglalkozna önmagával. Persze a napi politikai konfliktusok mindig fontosak, mindig fontos, hogy mi történik ma, tegnap és holnapután. De ez nem csak a kis nemzetekre vonatkozik. Ha elmegy Hessenbe, akkor nemcsak a német politikáról fognak mindennap beszélni, hanem a hesseni helyi politikáról is naponta fog hallani. Mindig nagy érdeklődés van az iránt, ami fontos, ami nálunk történik. De nem érzem, hogy itt a közép-kelet-európai kis nemzeteknél ez inkább így lenne, mint az úgynevezett nagy nemzeteknél. Amerikában élek, és szerintem a New York-iak elsősorban New York állam és Amerika politikája iránt érdeklődnek, sokkal inkább, mint Európa politikája iránt, Közép-Kelet-Európa pedig alig jelenik meg a gondolkodásukban. Azt hiszem, hogy itt nem különbözünk igazán másoktól.

– *A 20. század folyamán Európában a demokrácia soha nem volt képes megvédeni magát a diktatúrával szemben. Vagy megakadályozni a konfliktust, még mielőtt emberéletet követelt volna. Ezért a demokráciának és a demokratáknak magas árat kellett fizetniük. Az összes modern diktatúra különben a világnak ezen a részén született meg.*

– Kezdem a második részével a kérdésnek. Az összes modern diktatúra a világ ezen részén született meg, mert a modernitás a világnak ezen a részén született meg. A modernitás különböző politikai formákat kísérletezett ki, mert a modernitás azzal jár, hogy szabadon kísérletez ki új politikai formákat. Kikísérletezte a liberalizmust, a demokráciát, annak is a különböző formáit, az alkotmányos monarchiát, és kikísérletezte a totális diktatúrát is, annak két vagy három különböző változatát. Azt hiszem, a fasizmus, a náciizmus és a bolsevizmus három különböző változata volt a totális diktatúráknak; továbbá kikísérletezte ezeknek különböző mellékágait, a katonai diktatúrát például annak modern formájában. Azt hiszem tehát, hogy nem csoda, hogy itt kísérletezték ki ezt az Európa szülte modernséget; Európa szülte a modern politikai fantáziát, annak minden formájával. Tehát ezzel a formájával is. Ami a kérdés első részét illeti: nagyon sok európai demokráciában nem jutott semmiféle diktatúra hatalomra. Mondjuk, Angliát hozom föl példának, de ha Hollandiában diktatúra került hatalomra, az nem azért volt, mert Hollandia mint demokrácia nem tudta magát megvédeni, hanem mert mint egy kis országot, a német hadsereg lerohanta. Ugyanez vonatkozik Norvégia-ra vagy Dániára, ezekben az országokban, ezekben a demokráciákban sose

győzött a diktatúra. Milyen demokráciákban győzött a diktatúra? Olaszországban és Németországban. Azt hiszem, összesen két európai országban, mert nem mondható, hogy Oroszországban a demokrácia kifejlődött, ott a diktatúra igazából megelőzte a demokrácia kifejlődését. Ahol hagyományos volt a demokrácia – elsősorban az Egyesült Államokra gondolok –, ott akár milyen ökonómiai konfliktussal is szembesítették az embereket, igen kiélezett osztálykonfliktusokkal, kiélezettebbekkel mint Európában, nagyon sok erőszakkal, sokkal több erőszakkal, mint Európában – lényegében sosem fenyegetett a totális diktatúra veszélye, mert a demokrácia és az alkotmány hagyományos volt.

– A félelem és a demokratikus lelkiület közötti összefüggésről már Bibó István is írt. Milyen nemű, milyen fajta félelmeket, szorongásokat észlel a filozófus napjaink megbolydult társadalmi közegében, egy hirtelen demokratikussá váló világban?

– Az a véleményem, hogy a demokrácia annál erősebb, minél kevésbé félnek az emberek, azaz minél több olyan ember van, aki nem fél. Persze a félelemnek különböző formái vannak, nem a katonai bátorságra gondolok, amely szintén a bátorság egy formája, hanem a civil bátorságra. A demokrácia egészségessége azon múlik, hogy milyen erős és hatékony formát ölt az emberek civil bátorsága. És a civil bátorság nemcsak annyiból áll, hogy megmondom az osztályfőnök úrnak, hogy rossz volt, hanem megmondom az osztálytársaimnak is, amit nem helyeslek a viselkedésükben. Civil bátorság tehát nemcsak az a bátorság, amelyet az állam ellen gyakorolunk, hanem olyan bátorság, amelyet a barátaink ellen gyakorolunk, amikor a barátnak is megmondjuk, ha valami nincs rendben. A félelem leküzdésének a legjobb eszköze mindig a bátorság volt. Mindig van valami okunk arra, hogy féljünk, de különböző típusai vannak a félelemnek. A totális diktatúra esetén a félelem racionális félelem, abban az értelemben, hogy a félelem a rendszer fönntmaradásának a része. A rendszer azon alapszik, hogy az emberek félnek tőle, de a rendszer mindig annyi félelmet fog produkálni – perekkel, rendőrségi jelenléttel –, amely elégséges ahhoz, hogy a rendszer magát reprodukálni tudja. Ha a rendszer nem tudja a félelmet reprodukálni, magát sem tudja reprodukálni. A demokrácia nem a félelmen alapul. A demokrácia életéhez és reprodukciójához éppen az szükséges, hogy kevesebb legyen benne a félelem, hogy az emberek bátrabbak legyenek véleményük kimondásában és álláspontjuk védelmében. Tehát a félelem itt nem a rendszer reprodukálására, hanem a rendszer veszélyeztetésére irányul, vagy arra motiválja az embert. Tehát más a funkciója a félelemnek itt, mint egy totális rendszer esetében. A félelem a demokráciában irracionális, éppen azért, mert nem a rendszer megerősítését, fönntartását és reprodukcióját hozza létre, hanem az ellenkezőjét – veszélyezteti azt.

– A volt jugoszláv köztársaságok többségében a demokratikus mozgalmak nacionalista mozgalmakká alakultak át. De ez talán az egész térség posztkommunista

korszakának a jellegzetessége is. Aki hű akart maradni feladatához, és az általános emberi jogokért szállt síkra, óhatatlanul a pálya szélére szorult. A konvertita magatartás egyik eklatáns példája Mihajlo Marković professzor is, akit Ön személyesen ismer. A hatvanas és a hetvenes években együtt szerkesztették Londonban a Praxis Internationalt. Hogyan, miképpen szellemülhetett át egy ilyen formátumú libertinusnak mondható humanista egy kimondottan nacionalista, populistá rendszer ideológusává?

– Mindenekelőtt Mihajlo Marković sosem volt libertáriánus humanista. Ő kommunista maradt, mindig is kommunista funkcionárius volt. A kommunizmusnak egy praxis-filozófiai humanista, humanitáriánusnak mondható negyed szárnyához tartozott, de szervezési elveiben, hatalmi pozíciójának a védelmében, végig a bolsevista taktikát alkalmazta. Voltam vele együtt szerkesztőségi üléseken, a *Praxis International* szerkesztőbizottságában is. Egy formálisan liberális magatartás ellenére mindig erőteljesen diktatórikus eszközöket használt. Ez önmagában nem jelentene semmit, hiszen olyan sok demokrata gyakorolt diktatórikus eszközöket a saját kis portáján, a demokráciákon belül is. A probléma nem egészen egyszerűen itt merült fel, csak én az ellen védekeztem, hogy őt egy liberális humanitárius embernek írjuk le, mert sosem volt az. Mindig nagyon ragaszkodott a hatalomhoz és ahhoz, hogy ő álljon a hatalom centrumában. Azonban nem volt nacionalista. Azt hiszem, az a gyanúm, hogy ma sem nacionalista. Tudom, hogy meglovagolta a nacionalizmust, én egyike voltam azon elsőeknek, aki a férjével, Fehér Ferencel együtt rájött arra, hogy nacionalista politikát lovagol meg. Ez 1990-ben történt, kilencven letelején, amikor New York-ban utoljára részt vettünk a *Praxis International* szerkesztőbizottságának ülésén. A bevezetőt ketten tartották: Stojanović volt az egyik, és Mihajlo Marković volt a másik. Amikor Mihajlo Marković megtartotta beszédét, mind a ketten azonnal észrevettük, hogy ez a beszéd egy erőteljesen megfogalmazott nagyszerb nacionalista politikának a kifejeződése. Úgyhogy nagyon élesen tettük fel neki a kérdéseket. Fehér Ferenc egyenesen rákérdezett arra, vajon Kosovóba hadsereget óhajt-e küldeni? Amire Marković azt felelte, hogy Kosovo mindig szerb volt, és a szerbek védték meg a törökök ellen. Mi erre férjemmel együtt azt mondtuk, elhagyjuk ezt a szerkesztőbizottságot, vegyék tudomásul lemondásunkat, mert nem vagyunk hajlandók a nacionalizmus reprezentatív képviselőivel egy szerkesztőbizottságban ülni. Nagyon furcsa volt a dolog, mert nagyon sok kedves amerikai barátunk volt ott, akik nem szimpatizáltak azzal, amit tettünk, mert nem értették, hogy mi történt. Számukra Marković tényleg a humanitárius liberalizmus egyik oszlopos tagja volt, és nem értették, hogy mi mit csinálunk. Azt hitték, hogy valami magyar nacionalista gyengeség, vagy magyar nacionalista előítélet mozgatott minket, mikor felálltunk az asztaltól. Most már ők is értik. Három évnek kellett eltelnie, és világossá vált, hogy

milyen nacionalista politikát folytat Mihajlo Marković a szerb akadémiában és általában a szerb politikai és ideológiai életben. Most már amerikai kollégáink is rájöttek arra, hogy összekapcsolta a bolsevizmust a nacionalizmussal. A nacionalizmus számára is – ezt szeretném hangsúlyozni, persze nem mondhatom, hogy a lelkekbe látok és a lelkekben olvasok – eszköz arra, hogy egy bolsevista jellegű uralmat tartson fenn, vagy őrizzen meg, amennyire ez megőrizhető a mai Jugoszláviában. Nem hiszem, hogy a nacionalizmus a lényege a magatartásának. Azt hiszem, inkább a takarója, az eszköze, a módszere ennek a politikának, ami voltaképpen mégiscsak tradicionális kommunista politika.

– *Bibó István a közép- és kelet-európai politikai életről értekezve a politikusok egy sajátos típusáról ír, a hamis realistáról, akinek a kétségtelen tehetsége mellett bizonyos ravaszság volt a jellemzője, ami kiválóan alkalmassá tette arra, hogy a demokrácia meghamisításának, a demokratikus formák között folyó antidemokratikus kormányzásnak, vagy valamilyen erőszakos politikai átkonstruciónak a kezelőjévé és letéteményesévé váljon. Ez megerősítette az államfői hatalmat a régió országainak többségében. Ilyen értelemben milyen típusú államfőkről vagy vezető politikusokról beszélhetünk ma Közép-Kelet-Európában? Miben különböznek, ha különböznek egyáltalán a nyugat-európai vezető politikusoktól?*

– Erre nem lehet általánosan válaszolni. Sokféle nyugat-európai vezető politikus van, és ezeknek sokféle arculatuk. Egyiket sem lehet a másikhoz hasonlítani. Miért kell nekem Wałęsát Antallhoz, Mihajlo Markovićot vagy Stojanovićot Konrád Györgyhöz hasonlítanom. Ennek szerintem nincs értelme. A politikusok különbözők itt is, ott is. Ami a hamis realizmust illeti, az egy más kérdés, nem a politikusok összehasonlításán múlik, hogy hamis realizmusról beszéljünk. Van hamis reálpolitika, és van nem hamis reálpolitika. Hogy egy reálpolitika hamis-e vagy nem hamis, azt nem olyan könnyű eldönteni. A reálpolitika jelentheti azt, hogy szemet hunyunk akkor, mikor a politikai életben sikkasztanak, mikor egyes pártok vagy politikai vezetők a saját zsebükre vagy pártok zsebére állami pénzeket – mondjuk finoman kifejezve – elszívják. Hogy szemet hunyunk a politikai élet korrupciója fölött. Ez hamis realizmus, mert a realizmusnak kizárólag az a célja, hogy egy bizonyos kormányt fönntartson, egy bizonyos politikát hatalmon tartson, és mindenféle támogatást elfogad, ha a kormány támogatói megerősítik a kormánynak a pozícióját. Van egy másfajta realizmus is, amelyik nem tűri el azokat a jelenségeket, amelyekről az előbb beszéltem. Megpróbál ezeknek a jelenségeknek – a törvény adta lehetőségen belül – gátat szabni. De realizmus annyiban, hogy tudja, melyek a határai a politikai cselekvésnek. A politikai cselekvésnek mindig vannak határai. És tudomásul veszi ezeket a határokat, a határokon belül manipulál, különböző szövetségi viszonyokra lép, hogy úgy gondolja, ez vagy az a szövetségi viszony egy országnak a jelenlegi állapotá-

ban biztonságot, stabilitást ad, vagy az ország fejlődése számára hasznosnak vagy jónak tekinthető. Ez is realpolitika. A politikusnak szerintem nem kell állandóan asztalt bontania. Egy romantikus politika, vagy egy forradalmi politika – amit mondjuk például Csurka István követ el –, nem az a politika, amelyik a 20. század második felében olyan országokban, amelyekben egy liberális demokráciát szeretnének stabilizálni, hasznos vagy kívánandó lenne. Az ilyen típusú forradalmi vagy romantikus politika nemzetvesztő politika. Ezzel szemben megvédeném a realista politikát. A realista politika második, de nem az első értelmében.

– *A vízió, a jövőkép rendkívül fontos minden társadalom számára, tekintettel arra a térre, hogy a kommunista totalitarizmus, az egyetemesség eszméjének kreatúrája, végleg felbomlott. A közép-kelet-európai térségben most dúló hidegháború után, az Ön szemszögéből nézve, van-e esélye annak, hogy már az elkövetkező század elején megkezdődjön a kulturális pluralizmus korszaka?*

– Erről megint nagyon nehéz beszélni. Utóvégre már ma megkezdődött a kulturális pluralizmus korszaka. Ha kimennénk például a Vörösmarty térre, s megnéznénk az ünnepi könyvhét könyvsátrait, akkor azt mondhatnánk, hogy kulturálisan mindenképpen benne vagyunk a pluralizmus korszakában. Politikailag is benne vagyunk a pluralizmus korszakában mindenütt, ahol általános választások vannak, ahol többpártrendszer van, ahol sajtószabadság van, és különböző sajtótermékek vannak. Ezeken a helyeken benne vagyunk a pluralizmus korszakában. De a demokráciában nem várhatunk semmit a mennyei hatalmaktól. Hogy a pluralizmus korszaka mennyiben válik az egymás iránti tolerancia, a megértés, az együttműködés korszakává, az nem a csillagokban van megírva. A demokrácia egy olyan intézményrendszer – és nagyon furcsa lesz az, amit most mondani fogok –, amelyiknek nincs történelme. Ha egyszer itt van, akkor nem történelmi. Ez nagyon furcsa, hiszen a modernitás a történelem eredménye. Mi fedeztük föl a történetiséget. A modernitás elmélete azon alapul, hogy volt egy előtörténet, amelyik létrehozta a modern kort. A modern kor itt voltaképpen a korábbi történet eredménye. Csak elfelejtjük a következőt: a modernitás előtti korszakokban mindig a hagyományra támaszkodtunk. Mindig volt egy hagyomány, amelyik megalapozta, hogy milyen a politika, hogy milyen cselekvési utak állnak a rendelkezésünkre. A nemességnek volt egy ezeréves politikája Magyarországon. Körülbelül tudta az ember, hogy az ezeréves nemesség milyen korlátok között és hogyan tevékenykedik. Nem véletlen beszéltek történelmi osztályokról. Ezek tényleg történelmi osztályok voltak. Talán a munkásosztály volt az utolsó történelmi osztály. Ma nincsenek már régi értelemben vett osztályok, nincsenek történelmi osztályok, és ebben az értelemben a modern demokráciának nincs is története. A modern demokrácia mindig a jelenben él, ami annyit jelent, mindennap újra kell teremteni. Minden egyes nap, minden egyes ember poli-

तिकai cselekvésében újratermeni ezt a demokráciát. Ha nem tudjuk újratermeni mindennap, akkor a demokrácia megszűnik létezni. Ebben az értelemben mondom: pluralizmus van, itt van az utcán, itt van a könyvsátrakban. De ez nem annyit jelent, hogy maradni is fog ez a pluralizmus – mindennap újra kell teremteni, minden nap egy abszolút jelen idő a demokráciát illetően. A demokrácia napról napra megújítandó. És az, hogy mi lesz a 21. század elején, minden egyes országban attól függ, hogy az emberek újra tudják-e a demokráciát teremteni mindennap. És hogyan teremtik újra? Elmélyítik-e, kialakítják-e a játék szabályait? Milyen játékszabályokat alakítanak ki? Megtanulják-e, hogyan tudnak a nacionalizmus problémájával – nem mondom, hogy szembefordulni, mert ezzel a problémával nem kell szembefordulni – hanem, hogyan tudják kezelni a nacionalizmus problémáját? Ezt kell megtanulnia a demokráciának: kezelni a nacionalizmus problémáját, amely ma már nem a 19. század nacionalizmusa, hanem etnikai nacionalizmus. Nem nemzetekről van szó: etnikai csoportokról, etnikai államról van szó, nemcsak nemzetállamról. Tehát, hogy tudja a demokrácia kezelni az etnikai államot, vagy az etnikai, az etnikus konfliktust? Hogyan tud a demokrácia egy egységes Európát kialakítani? Az egységes Európa problémája is a demokrácia újratermésének a kérdése. És véleményem szerint csak egy szabad, liberális és demokratikus, egységes Európa lenne képes arra, hogy az etnikus konfliktusokat demokratikus módon kezelje. De akkor ennek az Európának is mindennap újra kellene teremtenie önmagát. Lehetséges, nem biztos.

Budapest, 1993 júniusa